

Establiments municipals
del Maestrat,
els Ports de Morella
NOVA EDICIÓ CRITICA I AUGMENTADA
i Llucena
(segles XIV-XVIII)

Edició a cura
d'Enric Guinot i Rodríguez

VNIVERSITAT
ID VALÈNCIA

2006

*f*onts històriques valencianeS

*Directors de la col·lecció
Antoni Furió i Enric Guinot*

© *Enric Guinot i Rodríguez, 2006*
© *D'aquesta edició: Universitat de València, 2006*
Disseny de la col·lecció: J.P.
Il·lustració de la coberta:
Escut del manuscrit dels Establiments de Lluçena (segle XV)
Fotocomposició i maquetació: Publicacions de la Universitat de València
ISBN: 84-370-6394-9
Dipòsit legal: V-806-2006
Impressió: Arts Gràfiques Soler, SL

*E*studi introductori

ELS LLIBRES D'ESTABLIMENTS MUNICIPALS

Els llibres d'establiments municipals són una font documental de la història medieval i moderna valenciana molt important i significativa perquè ens apropen directament a les qüestions relacionades amb la vida quotidiana i els seus conflictes en el marc de les poblacions respectives, en bona mesura temes i aspectes al voltant del món agrícola i ramader, però també tocant punts sobre l'ordre públic, la convivència social o el mateix govern municipal

Formalment es tracta de reculls d'acords presos pel consell municipal de cada població al llarg dels segles i que prenen la forma d'estatuts o ordenances que regulen la qüestió de què es tracte i, sovint, marquen les penes pecuniàries que comporta la seua infracció per part dels veïns. Cal observar que, formalment, tot indica que els acords de fer establiment eren presos de forma puntual, a base de decisions redactades en anys diversos, la qual cosa fa que també puguem trobar establiments individuals en les actes anuals dels consells municipals. Era per utilitat pràctica i lògica que, en un moment donat, el mateix consell acordava reunir-los en un únic manuscrit per a facilitar-ne la consulta. I per aquesta raó els manuscrits que ens han arribat solen tenir cronologies un poc més tardanes, dels segles XV, XVI o XVII, en comparació al seu contingut, perquè el deteriorament material del llibre i la seua còpia més moderna no anul·lava la major antiguitat, medieval, del text concret de l'establiment

Els seus marcs cronològics són molt extensos, tant que sovint abasten des del segle XIV fins al XVIII o XIX, si bé és usual l'existència de reculls baixmedievals, del XIV o del XV, i la seua continuació mitjançant la incorporació de nous acords posteriors. Això fa que la seua vigència siga secular, modificada només per una decisió del mateix consell municipal en algun moment; en cas contrari el

text medieval pot mantenir el seu valor fins al segle XIX quan ja, en el marc de l'Estat liberal, va canviar radicalment el model polític i jurídic de les entitats polítiques locals i estatals.

Durant l'època baixmedieval i moderna, el període foral valencià en general, aquests establiments estigueren estretament lligats al funcionament dels municipis i a la seua capacitat legal de generar jurisprudència que afectava els seus veïns, per la qual cosa aquesta documentació té diverses possibilitats d'anàlisi i d'interés històric. Citàvem abans la molt viva informació sobre les relacions humanes en la vida quotidiana d'aquestes poblacions, de forma majoritària petites o com a molt mitjanes comunitats rurals dedicades molt marcadament a les activitats agrícoles i ramaderes, però volem apuntar l'interés d'aclarir el procediment jurídic i de definir l'espai jurisdiccional que era atribuït als poders municipals valencians, tan diferent a les realitats de l'Estat contemporani.

No podem assegurar-ho de forma taxativa, però fa la impressió que moltes poblacions valencianes van arribar a tenir reculls d'establiments municipals —o, en tot cas, és segur que prenien acords d'aquest tipus en les reunions dels consells municipals— des del principi del segle XIV, període en què van nàixer la majoria dels nostres municipis baixmedievals. Després, l'atzar de la destrucció d'arxius ha anat fent desaparèixer el rastre de molts d'ells però, curiosament, han quedant més manuscrits d'aquesta mena que altre tipus de documentació local. Probablement hi ha influït el fet que, de vegades, la presentació material d'aquests llibres ha gaudit de certa cura o fins i tot riquesa. Només cal fixar-se en els casos concrets del Llibre d'establiments i del mostassaf de Llucena, i en el Llibre del mostassaf de Catí, els quals editem en aquesta obra; en ambdós casos es tracta d'uns molt bells exemplars en pergamí, elaborats per escrivans professionals, i amb una densa decoració de lletres capitals, alguna petita miniatura de lletres, i un ús generós de les tintes de color per a destacar rúbriques i encapçalaments. Els consells municipals de Llucena i Catí volgueren fer-ne una obra peculiar, notable i destacada «per a deixar memòria en l'esdevenidor», i certament que ho aconseguiren. No és estrany, doncs, que, posats a triar un manuscrit que preservar o amagar en el marc de la destrucció d'aquests arxius, els ulls humans es deixaren portar pel continent i, gràcies a això, han arribat a les nostres mans, si bé per vies no sempre massa conegudes.

D'altra banda, l'interés per aquests llibres d'establiments no és nou; des del primer terç del segle XX van despertar la curiositat dels historiadors justament pel seu caràcter de documentació no seriada i ordinària, pel seu caràcter de reculls excepcionals i particulars. Això va contribuir al fet que abans de la Guerra Civil de 1936-1939 se'n feren les primeres edicions d'alguns, dels aleshores rics arxius municipals del Maestrat de Castelló, tràgicament destruïts amb moltes altres coses durant aquell període de guerra. És per això que avui dia només ens n'ha quedat constància d'alguns mitjançant les edicions fetes abans de dita època, en general

de bona qualitat però que no permeten contrastar el seu text. En altres casos, la guerra comportà la «distracció» d'alguns altres que no foren tornats a l'arxiu local corresponent i han acabat perduts, almenys teòricament, perquè alguns foren venuts en el mercat especialitzat. Per això podem parlar almenys de dos casos afortunats, Catí i Lluçena, comprats per l'erudit i historiador Pere Maria Orts i donats finalment a l'Arxiu del Regne de València.

Malgrat totes aquestes complicacions, a poc a poc han anat localitzant-se més exemplars i, en els darrers vint anys, se n'han anat publicant uns quants, sovint de forma molt local i, de vegades, complicada de consultar o d'arribar al públic interessat. Els resultats d'aquesta tasca dels historiadors poden constatar-se en la bibliografia que acompanyem, notable sens dubte però en la qual crida poderosament l'atenció el fet que hi ha una molt elevada proporció de textos d'establiments corresponents al Maestrat i altres comarques de Castelló. No creem que això siga degut a una especial realitat social local de segles passats, que empentara els municipis d'aquestes terres a elaborar amb major passió aquest tipus de manuscrits en comparació a d'altres comarques valencianes. Sí que podem valorar, en canvi, el fet històric que la major densitat de petites viles de mudèjars i moriscos valencians fou una realitat social que va limitar la proliferació d'aquests manuscrits fins al segle XVII en les comarques centrals i meridionals valencianes. Però aquestes circumstàncies al marge, res no obsta per a creure que encara resta en els arxius una significativa sèrie de llibres d'establiments municipals d'altres localitats i que, a poc a poc, anirem traent-los a la llum.

Quant a la col·lecció concreta que editem en aquesta obra, finalment hem reunit uns textos de procedència i característiques una mica diverses que cal aclarir. El nucli original del nostre projecte editor estava format per tres manuscrits ben interessants: el Llibre d'establiments de Lluçena, conservat a l'Arxiu del Regne de València, inèdit i molt poc citat pels especialistes fins ara, que constava en realitat de dos manuscrits diferents: l'esmentat llibre d'establiments del segle XV, i el llibre del mostassaf de la mateixa població i cronologia bàsica.

El segon text és el Llibre d'establiments d'Herbers, conservat a la Biblioteca de Catalunya i del qual només hi havia una edició de la seua primera part, la de les ordenances de 1324, feta en la *Revista Jurídica de Catalunya* l'any 1927 per Dolors Lasalle, tot i que sempre s'ha atribuït a Ferran Valls i Taberner; en canvi l'altre 60 % del text d'aquest manuscrit, corresponent als establiments i les seues confirmacions senyoriales entre finals del segle XV i el segle XIX, restava també inèdit.

Finalment, en tercer lloc, el Llibre del mustassaf de Catí, donat per Pere Maria Orts a l'Arxiu del Regne de València i que, tot i ser un tipus de text amb diferències de contingut respecte als establiments normals, era paregut al de Lluçena inserit en el Llibre d'establiments que editàvem i que, a més, també tenia el valor de ser inèdit i haver sobreviscut de forma peculiar a les destrosses dels arxius.

Però una vegada acomplert aquest objectiu, la mateixa dificultat de consultar l'edició dels establiments d'Herbers de l'any 1927 ens portà a considerar l'interés de reeditar, una vegada corregits, els altres tres textos d'establiments valencians que havien estat publicats en aquells anys d'abans de la Guerra Civil en la mateixa *Revista Jurídica de Catalunya*, atenent a més que els seus originals n'havien resultat destruïts o desapareguts. És per això que hem inclòs en aquesta edició els textos dels establiments municipals de Catí de 1576, de Morella de 1530 i de Xert de 1689, amb la transcripció que va fer-se en aquella dècada del 1920 i només amb correccions de puntuació i poc més, si bé algun d'ells té evidents problemes de lectura i correcció de la sintaxi.

Finalment, hem valorat l'oportunitat de completar aquesta col·lecció amb altres dos textos d'establiments inèdits i un més editat també de forma local i poc accessible. Aquest darrer correspon als establiments de Benicarló, de 1409-1412, conservats en un petit manuscrit a l'Arxiu del Regne de València i editats de forma local per l'historiador Vicent Garcia Edo l'any 1978. Els altres dos resten encara inèdits i són un fragment dels establiments d'Albocàsser, del final del segle XV, conservat al mateix Arxiu del Regne, i un text dels establiments de 1370-1374 de Castellfort, acompanyats d'un extens fragment dels establiments de Morella i les seues aldees de la mateixa època, conservat actualment a la Biblioteca de Catalunya, a Barcelona. D'aquests establiments medievals de Morella, n'havia fet una edició J. Sánchez Adell l'any 1954 a partir d'un altre manuscrit de Catí, amb la qual cosa, en editar aquest de Castellfort i la reedició dels de Morella de 1530, fornim els investigadors de la col·lecció completa de textos morellans medievals per a facilitar-ne.

EL PROCÉS DE REDACCIÓ DELS ESTABLIMENTS

En el cas de la València baixmedieval, els establiments municipals tenen el seu origen en la comunitat de veïns, la «universitat», que regulava i ordenava aspectes relacionats amb la convivència, l'ordre públic i la vida quotidiana en el clos urbà, però també intervenia i molt en la regulació de l'explotació econòmica del camp i el bosc del seu terme, i encara podem afegir les activitats comercials en el mercat local.

Aquestes competències semblen estar estretament unides a la creació dels municipis baixmedievals, a partir, doncs, del privilegi de Jaume I per a la ciutat de València del 1245 i els dels anys següents a la resta de viles reials del nou regne. Amb el Privilegi General del rei Pere el Gran l'any 1283 es va generalitzar aquest model de municipi a totes les viles i llocs poblats de cristians, de manera que durant la dècada del 1280 anaren estenent-se aquests municipis per les àrees rurals i fins als llogarets més petits del regne.

Això no vol dir que durant el segle XIII, abans d'aquesta generalització, la «universitat» entesa com entitat col·lectiva que representava el conjunt de veïns d'una localitat, encapçalada pels seus prohoms tal com apareixen els dos mots en la documentació de l'època, no tinguera en la pràctica competències d'aquest tipus sobre qüestions locals de ramaderia, agricultura o explotació del bosc. Però allò cert és que només és a partir del principi del segle XIV que coneixem els primers reculls d'aquests establiments municipals, vehiculats clarament a partir de l'activitat administrativa de dita entitat local.

Cal pensar, doncs, que la consolidació dels municipis, urbans i rurals, en les dècades al voltant del 1300 fou l'escenari politicoadministratiu en el qual anà configurant-se a poc a poc el marc jurídic que donà validesa a aquestes normes de convivència, però també, cal precisar, de capacitat legal per a imposar-hi penes. És complicat saber si va existir aquest marc d'ordenances locals durant el segle XIII, però en aquest cas caldria tenir en compte que la comunitat de veïns no tindria en realitat capacitat jurídica per a penar i imposar multes. Aquest suport legal se li va donar amb la creació de l'esmentat municipi.

Potser siga aquesta cronologia la raó per la qual els primers reculls que coneixem són ja del segle XIV, concretament el més antic per ara és el d'Herbers de l'any 1326 que publiquem ací. Segur que no fou l'únic, però tant la pèrdua d'arxius com la mateixa gènesi d'aquests documents ha contribuït a la seua desaparició o almenys invisibilitat. En ser substituïts per altres de nous al llarg dels segles, el deteriorament dels manuscrits usats per les autoritats municipals, tots aquests factors han contribuït al fet que els textos medievals originals no siguen massa abundants, ni tampoc han afavorit que sempre s'hagen conservat en la seua versió original sinó, sovint, a través de còpies més tardanes, fins i tot ja d'època moderna.

Quant al procediment administratiu per a la seua redacció i aprovació, durant els segles XIV i XV la iniciativa estava clarament en mans del consell municipal respectiu, concretament en la assemblea reunida dels jurats i dels consellers. Per exemple, els nous establiments manats fer per la vila de Morella l'any 1530 pel deteriorament de l'anterior llibre medieval ho expliquen a bastament en el seu preàmbul:

En nom de Déu omnipotent e de la gloriosíssima e intemerada Verge Maria e del benaventurat Sent Julià, patró de la present vila de Morella, y de tots los sants e santes de la cort celestial, dimecres qui contàvem XIII dies del mes de abril any de la Nativitat de nostre Senyor Déu Jhesuchrist de M D XXX, los magnífichs en Francés Ricart donzel, en Berthomeu [...]mona, cavaller, mestre March Sancho, mestre en arts, y en [...]na y en Pere de Agostí Sancho, mercader, jurats de la vila de Morella e aldeyes de aquella en lo corrent e sobre dit any, per quant lo llibre dels stabliments generals e particulars de les dites viles e aldeyes e lochs de òrdens e cavallers dins lo terme general de la dita vila constituïts, custodiat e reservat per registre en lo archiu de la dita vila està molt vell e tot descuernat y squarerat e tan que ab molta dificultat se poden aprofitar de aquell per

al què és menester, e com los dits establiments sien leys principalls observadores en les dites vila y aldeyes e lochs de òrdens e cavallés e de aquelles hi haja molta necessitat sens lo bon regiment en les dites universitats y particulàs de aquelles no pot haver, per ço, desigant lo bon regiment e tot bé de dites universitats, ab decret, autoritat del magnífich en Pere Gavaldà, justícia major de la dita vila e aldeyes de aquella e terme general de aquella, y encara procehint determinació e deliber de ajust manaren scriure e posar en bell los dits establiments los quals són série e tenor següent...

En canvi no és tan fàcil saber qui era realment l'autor «intel·lectual» de les normes aprovades, ni tampoc si les propostes eren objecte de major o menor debat. Només podem imaginar que seria lògic que es donaren aquestes discussions en alguns casos i que no sempre hi hauria unanimitat en les solucions a donar en els plets, sobre els detalls de les normes o en la pena a imposar, però la documentació que tenim per ara no permet corroborar aquesta «lògica» de la realitat històrica quotidiana.

En tot cas els documents disponibles parlen de l'aprovació i promulgació d'aquests establiments per part del consell municipal, amb una diferència notable entre les poblacions de senyoria i les viles reials. En aquestes segones tot indica que l'autonomia del consell municipal era total, sense intervenció en el procediment del batlle reial o d'un altre oficial de la corona. Per exemple, els esmentats establiments de Morella de 1530 arpleguen allò que deien els medievals; en general no resta clar si els copien tal com estaven o els reescriuen, però en algun cas es va mantenir la redacció medieval, com en l'establiment núm. 62, el qual permet constatar feiaentment com residia en els jurats la capacitat de publicació de noves normes, amb l'acord i opinió dels consellers, i sota l'autoritat del justícia local:

Ítem, diluns a XXII dies del mes de abril anno a Nativitate Domini millesimo CCCLXXX^o septimo, los honrats en Pere Doménech, savi en dret, en Francés Rovira, en Jaume Ferer e en Miquel Çavall, jurats de la vila de Morella, a la cort e consell dels pròmens e consellés de la dita vila e justats en la sala del consell de la dita vila per veu d'en Bernat Tamarit, corredor e verguer de la dita vila, e ab autoritat o decret del honrat en Pere Navarro, loctinent de justícia per lo honrat en Romeu Estrany, justícia de la dita vila, establiren e ordenaren que...

Un altre establiment posterior, datat el 26 de març de 1459, sobre el termini per a demanar bans o multes, resumeix aquest llarg encapçalament però corrobora la jerarquia:

Ítem, fonch stablit y ordenat per lo dit honorable consell lo honorable en Jaume Matheu, justícia major de la vila e aldeyes de Morella, prestant-hi sa auctoritat e decret, que tot hom qui's clamarà de altri... (Establiments de Morella de 1530, núm. 97).

En el cas d'altra vila de reialenc com ara Catí, situada dins el terme general de Morella, trobem una redacció semblant en el seu encapçalament de l'any 1576:

Anno a Nativitate Domini millesimo quingentesimo septuagesimo sexto, die vero intitulato vigesimo septimo, mensis februarii, essent justícia de la present vila de Catí lo magnífic en Gabriel Olzina y jurats mossén Juan Carles Sans, cavaller, y Phelip Servera, mustasaf Sebastià Verdú, ab determinació, vot y parer de tot lo consell de la present vila de Catí, per scivar alguns abusos per aver-se perdut los establiments antichs de la present vila, és estat determinat se fassen establiments nous per a al bon govern de la justícia, servici de Déu omnipotent y de sa majestad, que Déu guarde, y per a què a ningú se li lleve son dret dels fruyts que nostre Señor Déu nos donarà sobre lo fas de la terra...

Però aquest mateix cas de Catí ens palesa una matisació important pel que fa a les viles reials. La majoria d'aquestes estaven dotades d'un terme general, semblant a l'*alfoz* castellà, dins el qual hi podia haver diverses localitats, cadascuna amb el seu propi consell municipal, però dependents jurisdiccionalment del justícia de la vila més important. Aquest era el cas dels termes generals de Morella, dins els quals es trobava el mateix Catí i també el lloc de Castellfort, i per aquesta dependència jurisdiccional els seus establiments locals havien de ser aprovats i confirmats pel consell municipal de Morella, tal com constatem en els dos següents textos d'aquesta darrera localitat dels Ports:

Los honrats en Miquel Barreda, savi en dret, en Bernat d'Anglesola e en Nicholau Aster, jurats de la vila de Morella, confermaren als jurats e prohòmens de Castellfort los stabliments desús dits, és a saber, en lo consell de la dita vila dimarts a XXVIII de març del any de la Nativitat de Nostre Senyor mil CCC LXX IIII°... (Establiments de Castellfort, 1374, núm. 58).

Et en aquell instant, vist e regonegut lo dit establiment de les peytés en lo dit loch elegidors, conffermat per justícia e jurats de Morella, lo loch tinent de justícia en Castellfort e jurats e pròmens del dit loch consell ajustat e aplegat en l'asglésia de madona Senta Maria, tots en una veu concordants, ordenaren e volgueren que los peyter ho peyters que·ll dit consell elegirà... (Establiments de Castellfort, 1370, núm. 59).

En el cas de poblacions de senyoria el procediment de redacció i aprovació era, en principi, similar, ja que la iniciativa en general també residia en el consell municipal, però calia l'aprovació del senyor o del seu representant, la qual cosa fa pensar si en aquests casos podia haver-hi algun tipus de negociació segons en quines qüestions. Per exemple, en la vila de Lluçena podem trobar-nos aquest tipus de promulgació que, d'entrada, és similar en el procediment al que hem vist a les viles reials:

Die lune intitulato II mensis decembris anno a Nativitate Domini M D IIII, convocat consell ^{||33r} en la casa de la cort de la vila de Lluçena per veu de Domingo Assensio, nunció e corredor públich de la dita vila, los honorables en Pere Bertran, justícia, en Bertomeu Negre e en Jaucme Bertran, jurats de la dita vila, ab voluntat, deliberació e exprés consentiment dels pròmens e consell de la dita vila, stabliren e ordenaren que no sia persona alguna stranya ni privada que gos ni presumeixca caçar ni vocar perdius en lo

terme de Llucena ab ase, ço és ab tela que vulgarment se diu caça de ase... (Establiments de Llucena, rúbrica de cassar amb ase, núm. 36).

Però en la pràctica, en altres establiments es pot compovar com calia el permís i/o la confirmació de l'establiment per part del representant senyorial:

De volentat e exprés consentiment dels molt honorables en Jaume d'Atrosiello, alcayt, e de Alfonso de Patos, procurador de la tinença del Calatén, los honrats en Sancho Bonet, notari e justíçia del lloch de Lluçena, en Ramon Molins e Pere Bertran, jurats del dit lloch, de volentat et exprés consentiment de tots los pròmens e consellers del dit lloch e encara de tot lo consell per les cosses dejús scrites generalment començat per veu d'en Bernat Thomàs, corredor del dit lloch, per tolre e foragitar molts mals viçis que en lo dit lloch de Lluçena ¶^{23v} se seguexen per joch e ares no constraçant que el dit joch sie prohibit e vedat dins lo dit lloch de Lluçena e son terme sots la pena que en l'establiment és ordenada e contenguda (Establiments de Llucena, rúbrica de joc, núm. 22).

En altres poblacions de senyoria també trobem la mateixa necessitat del permís senyorial per a promulgar establiments, o la seua confirmació *a posteriori* perquè tinguen validesa. Per exemple, a la població de Benicarló, situada en el Maestrat de Montesa, els establiments de l'any 1409 i els afegits en 1411 foren confirmats per fra Berenguer Domenge, comanador major de l'orde:

Sig+num mei Guillermi Anguera, notharii publici per totum Magistratum Munthesie, de manament del molt honorable frare Berenguer Domenge, comanador Major de Munthesa e de Paníscola, en poder del qual, a humill supplicació dels honrats en Ramon Gilabert, jurat, e d'altres prohòmens del loch de Benicarló, conferma los damunt dits stabliments damunt scrits e contenguts. Los quals volgué que durassen e hajen poder e fermetat fins a la primer vinent festa de Aparici, la qual dita ferma lo dit molt honorable comanador féu en lo loch de Benicarló, a VIII dies del mes de giner del any de la Nativitat de nostre Senyor M CCCC XI, ab protestació precedent que negun prejuhi no·y sia engenrat a la honrada Orde de Munthesa, ans tot lur dret romangua sanu e conservat (Establiments de Benicarló, núm. 131).

El mateix tipus d'aprovació trobem en una altra vila del mateix Maestrat de Montesa, el poble de Xert, en els establiments municipals del qual s'usa generalment la següent fórmula per a la seua publicació:

Establiren justícia, jurats, consell de la present vila de Chert ab decret de sa Magestat administrador perpétuo de la religió de Montessa e per autoritat apostòlica, que qual-sevol persona que passarà per heretat de altri fent-hi camí... (Establiments de Xert, núm. 2).

Tot i que siga anecdòtic, no volem deixar de citar un cas clarament excepcional. Arran de la que degué ser la impactant visita de Vicent Ferrer, el futur sant,

a la vila de Lluçena en octubre de 1412, la seua oratòria fou tan efectiva que portà evidentment al següent establiment implantant la «lei seca», això sí, només per als veïns, i el qual hagué de ser confirmat pel procurador del senyor a corre-cuita:

Anno a Nativitate Domini M CCCC XII die dominica intitulata secunda mensis octobris, los honrats en Pere Goçalbo, justíçia, en Bertomeu Cortés e en Domingo Vallvert, jurats del lloch de Lluçena, en lo propri dit any de voler e expressa ordenació del consell del dit lloch, a loor, honor e glòria de nostre Senyor Déu Jesuchrist e de la benaventurada gloriosa madona Sancta Maria, a instigació e postulació del molt reverent en Crist e pare mestre Vincent Ferrer, servent dels servents de Déu, en lo dit lloch consistent e la paraula de nostre Senyor Déu seminant *die veneris XXX mensis septembris eiusdem* any, fon ordenat per lo dit consell concordantment e negú no discrepant que no sia negú hom vehí del dit lloch e habitant en son terme que no gos beure en neguna taverna de vi del dit lloch, de nit ni de dia ni tanpoch en la carrera davant la casa ni en lo vehinat de prop tres casses de aquella a cascuna part in giru, e qui contrafarà sia encorregut per cascuna vegada en pena de sis diners par²⁶tidors lo terç al acusador e les dues parts als adops dels camins. Et si lo taverner o tavernera o família sua ne vendran a tal bevedor, que paguen axí matex cinch diners partidors *ut supra*. Et si lo primer hom que veurà beure tals hòmens en la dita taverna e veurà liurar als dits taverner o tavernera o família sua lo dit vi a tals bevedores, que tant tost sien tenguts de acusar-los sots pena de la dobla, partidora *ut supra*. Açò emperò declarat que si algun dupte hi haurà entre los acusats e acusador, que los jurats del dit lloch qui ara són o seran ó ajen aclarir. En la present ordenació no y són entesos sinó los vehins del dit lloch. Et *ibidem* lo dit honrat n'Alfonso de Patos, procurador del noble senyor don Pedro de Urrea, senyor de la tinença del Calatén lohà e aprovà lo dit stabliment e confirmà aquell ad vuguen (Establiments de Lluçena, núm. 25).

Però com hem anat explicant, els establiments eren motiu de reformes, canvis, adequacions o ampliacions del seu contingut amb el pas del temps, la qual cosa podem documentar en alguns d'ells que assenyalen aquesta característica en la seua redacció:

Ítem, com en los presents stabliments sie ordenat hun capítol sobre qui's pren fems de femer d'altri que no'n age sinó sis diners de pena, per tal fon ordenat per lo consell de Lluçena de voler del honrat en Pere Tolsà, loctinent de procurador, que tota persona que pendrà fems de femer de altri... (Establiments de Lluçena, rúbrica de femer, núm. 21).

És evident que aquests canvis i adequacions tenien com a motor a la pròpia comunitat de veïns representada en el consell, però hi ha algun cas en què resta clar el caràcter negociat del nou establiment amb el poder senyorial respectiu. Per exemple, els establiments de Benicarló de 1409 contenen aquest ítem ben expressiu de la modificació introduïda pel comanador de Montesa:

Ítem, stabliren e ordenaren los desús dits prohòmens que com en los desús dits stabliments haja un stabliment que nul hom strany ni privat no gos jugar a negun joch que

diners s'i perden, e que lo justícia n'age a fer enquesta, perquè ordenen e volen que d'ací avant tot hom puxe jugar sens neguna pena e que'll dit justícia no'y sie tengut de fer neguna enquesta d'aquells que jugaran.

Plau al senyor que'll justícia no'y aje a fer enquesta, mas los jurats hi puxen metre guardians tots aquells qui ben vist los serà, e tot hom ne sie acusador que sie vehí de la vila; e hom que jugarà de dia o de nit, pach de dia V sous e de nit X sous. E tot hom que acusarà, sie crehegut per son sacrament; la pena sie partida per mig (Establiment núm. 139).

Finalment cal assenyalar que els llibres del mostassaf de Lluçena i Catí tenen un context una mica diferent. En principi la seua gènesi és pareguda a la dels establiments perquè també n'és responsable el consell municipal amb la participació dels jurats i del propi mostassaf en la redacció de les normes que contenen. Però atenent el seu caràcter utilitari i l'existència de normes basades en el dret foral i en privilegis generals per a tot el Regne de València, hem d'assenyalar que en el seu contingut s'inclouen amb total llibertat documents no emanats dels acords municipals sinó, com hem dit, privilegis de la monarquia i, directament, rúbriques dels Furs.

Efectivament, tant en el llibre del mostassaf de Lluçena com en el de Catí, bona part del seu contingut no són normes locals, especialment en el segon, sinó còpia d'aquests privilegis del regne o forals. A més a més, un 80 % del seu contingut d'aquest darrer és una còpia de parts seleccionades del llibre del mostassaf de la ciutat de València recopilat l'any 1321. Per tant, s'estaven publicant i aplicant normatives i les seues sancions que havien estat aprovades pel consell municipal de València entre el final del segle XIII i el principi del XIV, tal com pot veure's en l'edició.

Aquestes realitats comporten un problema a resoldre sobre les competències del càrrec de mostassaf i l'àmbit de la jurisdicció del seu càrrec, perquè els establiments generals són estrictament municipals més enllà que puguen aplicar normes i sancions que siguen similars en més d'una població, la qual cosa caldrà comprovar. Evidentment l'àmbit jurisdiccional dels mostassafs locals sembla funcionar d'una altra manera, més complexa i mixta quant a les arrels del seu àmbit competencial.

EL CONTINGUT DELS ESTABLIMENTS MUNICIPALS

Tal com pot comprovar-se amb la lectura dels diversos llibres d'establiments que venen a continuació, l'abast de la seua temàtica és molt ampli i divers per la qual cosa no resulta fàcil fer-ne un bon balanç, ni tampoc és ara l'escenari adequat perquè exigiria més espai. Tot i això anem a intentar donar una idea aproximada dels grans camps temàtics que poden restar inclosos en els seus continguts. Cal recordar que tots ells corresponen a viles i llocs de dimensions mitjanes o fins i

tot petites de la València foral, per la qual cosa podem considerar que en tots els casos es tracta de comunitats rurals, fins i tot en bona mesura per al cas de la de major entitat, la vila de Morella.

És per això que no hauria de sorprendre el molt elevat pes proporcional dels establiments relacionats amb l'activitat agrícola i ramadera dels seus veïns. No hi ha dubte que representen el bloc majoritari de les qüestions regulades i, entre elles, hi ha d'específiques sobre qüestions agrícoles, algunes d'altres només ramaderes però potser siguen majoritaris la resolució o punició dels conflictes entre agricultura i ramaderia.

En aquesta darrera qüestió, és possible que estiguem davant una tendència una mica peculiar de les comarques en què es troben els pobles dels quals publiquem els establiments. Tant els Ports de Morella, com el Maestrat o l'Alcalatén foren escenari entre la baixa Edat Mitjana i l'Època Moderna d'una notabilíssima activitat ramadera, ovina i relacionada amb la producció de la llana, que ha pogut contribuir a donar major importància a aquestes qüestions. Però també és veritat que nombrosos establiments que en parlen semblen ser molt més comuns i generals, com ara les repetides notícies i normes sobre el control dels porcs, els quals de vegades són presentats com veritables *marabuntes* sobre els camps i deveses d'aquestes localitats. En tot cas, la regulació de l'accés dels animals a les zones cultivables, tant als camps com a les deveses, i més concretament dels animals solts, siguen moltons, ovelles, porcs o gossos, és evidentment una de les qüestions que preocupaven de forma recurrent a la societat rural de l'època i és ben usual trobar-se en aquest tipus de documentació desenes d'acords que estipulen el comportament dels afectats i els mecanismes, no sols de multa, sinó també d'indemnització per les destrosses patides.

També volem subratllar les normes sobre explotació dels boscos i comunals, qüestions que semblen preocupar de forma insistent al llarg dels temps a aquestes poblacions. Podria parlar-se d'un context social que pretenia mantenir l'accés i l'ús dels seus recursos naturals —fusta, carbó, llenya, fer calç, collir bello-ta, etc.— i també l'exercici de la caça, totes elles activitats dirigides a satisfer les necessitats particulars dels veïns, però evitant que esdevinguera un negoci comercial que explotara excessivament l'entorn, especialment si els beneficiats n'eren forasters.

Per la seua banda, els temes més estrictament agrícoles que sovintegen estan relacionats amb la protecció de les collites, tant davant els animals com de les persones, amb la persecució i condemna dels furts de productes vegetals o de fruites. Per exemple, una de les qüestions que sol regular-se és el dret a passar per camps d'altres i en quines condicions, i també el cas concret de les vinyes. De fet, quan tenen el raïm madur abans de la verema, són un dels conreus que reben una major protecció o, almenys, es regula més la condemna per les destrosses que puguem patir.

Una altra qüestió agrària molt interessant que sovint hi apareix en aquests establiments és el de l'ordenament dels petits sistemes hidràulics locals. No estem al davant d'unes comarques que destaquen per les grans hortes medievals, però totes elles gaudien de petites hortes creades a partir del seu riu, en el cas de Lluçena, o més sovint de fonts, en el cas de la font del Molinar de Xert, la font de l'Avellà de Catí o la d'Herbers. Tots aquests sistemes van generar mètodes de repartiment de l'aigua i l'establiment de tandes com les que trobem detallades en diversos moments per a Herbers, així com la necessitat de garantir les bones condicions físiques i materials de les séquies i canals per on es distribuïa, tal com es regula detalladament en els establiments de Lluçena o de Xert. A més a més, és evident la preocupació general per evitar els mals usos de l'aigua i no sols en temps de sequera sinó de manera quotidiana, no sols per les destrosses en el caixer i enfangament de l'aigua que podien protagonitzar els animals i les persones, sinó també pels usos mig industrials del caudal per a rentar llanes, llençols i robes en brut, o per a netejar animals per part dels carnisseres.

Un segon gran bloc temàtic que podríem identificar correspon als establiments referits a regular l'activitat comercial i artesanal. En realitat caldria fer-ne una diferència perquè, en línies generals, en els llibres d'establiments és on hi trobem tot allò que afecta a normes sobre el petit mercat local, la venda a la plaça, la compra-venda d'aliments i mercaderies entre veïns o entre aquests i forasters, o la venda en la taverna. En canvi, és en el llibre del mostassaf on trobem les ordenances referides a la venda en monopoli com ara les carnisseries, el control dels pesos i mesures, i les ordenances adreçades directament a l'activitat artesanal, com ara normes de treball dels teixidors, corretgers o paraires, les quals, com hem explicat abans, no eren d'elaboració pròpia sinó una còpia de les aprovades pel consell municipal de València.

Els establiments sobre el mercat solen ser relativament coincidents entre les diverses poblacions i sembla surar en molts d'ells una preocupació per evitar les situacions de monopoli, acaparament i barreres perquè els veïns puguen accedir als béns a la venda. No és estranya la condició de què tot aquell que comprava algun producte, tenia obligació de mantenir-ho a la venda vint-i-quatre hores més per si algun conveï seu volia quedar-se una part. Per exemple, els establiments de Xert estipulen sobre la venda dels porcs que:

Establiren y ordenaren justícia, jurats, proms y consellers de la present vila de Chert que per quant y a molts vehins de la present vila que venen los animals de serda a persones forasteres y no els fan fer plasa, y el tal que·ls compra, si li pareixen còmodos, se arisca a pagar la pena per ser poca y és frau per als vehins perquè alguns se'n aturen y en son treball guanen quatre rals. Ab decret de sa magestat, administrador perpètuu de la religió de Nostra Senyora de Montesa, que qualsevol vehí de la present vila que vendrà marranchons a persones de fora vila, el tal que·ls vendrà els haga de tenir en la plasa de la present vila huna hora, y de sol a sol, y que cada vehí se'n puga aturar hu per a sos obs... (Establiments de Xert, núm. 92).

Una preocupació semblant detectem quant a les condicions en què han de vendre al menut els mercaders, o potser caldria parlar millor de traginers, que arribaven a una localitat amb les mules o el carro amb productes de tota mena. Cal recordar que en el context baixmedieval no eren usuals les tendes en les vil·les més petites i només aquests personatges fornien de forma irregular i segons els seus itineraris la demanda d'objectes manufacturats o productes agrícoles més específics, com potser els que solem batejar amb el nom d'«espècies». Són usuals doncs els establiments que marquen la necessitat d'aturar-se per a vendre, d'anunciar la seua estada, d'estar a la plaça un temps determinat perquè els veïns puguen abastir-se, unes normes orientades a respondre a les necessitats del petit consum, perquè aquest sovint no tenia altra manera d'accedir-hi.

Sí que podríem destacar per la seua generalització els establiments referits al control del mercat del vi, que prenen dues direccions que ja coneixíem per altres tipus de documentació. D'una banda, hi ha el control de l'entrada de vi foraster, això és, la protecció de la verema local i la seua venda en la localitat de manera privilegiada, front al que arriba d'altres poblacions. D'una altra, pot constatar-se que hi ha, almenys en alguns casos, una ordenació temporal per a la venda del vi local entre els diversos productors de la població:

Ítem, establiren e ordenaren que quiscun any lo primer de mars tots los que tindran botes de vi per a vendre de la collita del terme de Catí sien tenguts y obligats de donar lo manifest de dites botes als magnífichs jurats, los quals tenint dit manifest en el consell fasen un redolí o albaranet de cada bóta y posats dits albaranets dins de un sombrero o sach, faran venir un chich lo qual los traga de hu en hu y lo escrivà dels dits jurats magnífichs los asente així com eixiran de hu en hu, y se haga de donar la tanda de vendre dites botes per horde així com seran eixits los albarans, lo qual escrivà de dits magnífichs jurats tinga obligació de fer dos sedes o trasllats, lo hu dels quals donarà als magnífichs jurats y lo altre al mustasaf, y dit mustasaf donarà orde a cada hu quant haurà de vendre la bóta... (Establiments de Catí, núm. 45).

També podríem apuntar com a propi d'aquest àmbit jurisdiccional local el control de la qualitat dels aliments a la venda, que trobem referit amb molt de detall en el cas de la carnisseria, amb la distinció entre carn fresca i carn «morteïna» i la regulació de quina i en quines condicions podia vendre's a la taula de la plaça. De fet aquesta distinció també la trobem quant a la venda del peix, al qual se li posa un límit de venda en alguns casos de dos dies o, en cas contrari, només podia ser venut pels carrers, la qual cosa indicava als veïns que ja no era fresc. Així mateix, són habituals les normes referides al control de la qualitat del pa i del vi, les primeres en l'àmbit del forn, obligant que el forner imdenitze els veïns si els cremava el pa que li havien dut a coure, i en el cas del vi establint les obligacions del mostassaf, quant a la visura i inspecció de les bótes a la venda, per a evitar mixtures de vins bons i dolents, o que se li llançaren a l'interior els productes més inversemblants. Per exemple, a Lluçena, el llibre del mostassaf del segle XV regulava el següent:

Ítem, statuheixen y ordenen que per evitar fraus que les gents porien fer mesclant materials en lo vi, per ço proveixen que ningú sia gosat ni presumexca posar ne mesclar en un vexell de vi guix, blanchs de ous, calç, sal gema, mel, carns salades, sabó moll e altres coses per les quals inficionen e corrompen los vins, sots pena de sexanta sous partidora dita pena *ut supra* e lo vit llançat o derramat (Establiments de Llucena, núm. 5).

Quant a la producció artesanal, acabem de dir que el seu escenari normatiu es troba en canvi en els llibres del mostassaf. Puntualment hi ha alguna norma entre els establiments, com ara en quines condicions podien accedir els fusters a la matèria primera en els boscos del terme municipal, o les limitacions a l'elaboració de calç, però en general les qüestions que regulaven la manufactura tèxtil les trobem copiades del llibre del mostassaf de la ciutat de València de 1321, tant en el cas de Catí com en el de Llucena, i a més de forma explícita. Aquesta situació dificulta conèixer la veritable realitat de l'artesanat local, però en tot cas, i especialment en el de Catí més que en l'altre, és evident que si al final del segle XIV o principis del XV estaven copiant les normatives de diversos oficis de la capital valenciana —paraires, teixidors, corretgers, candelers de seu, etc.—, és perquè en aquella població hi havia activitat artesanal d'aquests sectors productius.

Finalment, el darrer àmbit al qual s'estenen les normes dels establiments municipals és un espai més boirós, de caràcter social i relatiu sobretot a la convivència quotidiana dels veïns d'una localitat respectiva des de molt diversos punts de vista. Sota aquest paraigües, en realitat podem incloure qüestions molt diverses, des de les usuals normes punitives contra les blasfèmies, injúries, jocs d'atzar, prostitutes o el fet de no respectar les festivitats religioses, fins a aspectes sobre les festes locals i la participació dels veïns, com ara l'obligació de contribuir-hi econòmicament els mossos o caps de família. Així, per exemple, el consell de Llucena resolgué dràsticament al principi del segle XV les vel·leitats dels veïns no disposats a respectar «el dia del senyor»:

Ítem, statuheixen y ordenen que en los dits dies de festa ne diumenge manades per senta mare sglésia, no pugen anar bèsties albardades ni carregades per la dita present vila, y si aquells contravendran que les càrregues sien perdudes y les albardes cremades en la plaça de dita vila, y açò que sia ab assistència de justícia, jurats y concell (Establiments de Llucena, núm. 10).

En canvi no són tan usuals els referits a la violència quotidiana, poc més que les referències a les baralles i paraules injurioses, i a traure el coltell, que no al propi delictes de sang perquè aquest entrava de ple en la normativa foral i no calia expressament la seua regulació de nou per part de l'autoritat municipal.

Un altre grup d'establiments fa esment al respecte que cal donar als béns immobles, cases i horts tancats, així com la prohibició d'anar pels terrats o de fer fogueres al carrer, el control del llançament d'escombraries o fins i tot el mante-

niment de la muralla i del vall de la localitat. Tot i això, és en els llibres del mos-tassaf on trobem les normes més extenses sobre la construcció i les reformes en les cases, tant en allò que afecta els altres veïns com les vies públiques. Però en aquests casos cal assenyalar que les normatives no són exactament locals sinó que es copien directament els Furs de València, tal com podem constatar tant en el cas de Lluçena com en el de Catí.

També pot assenyalar-se l'existència d'establiments referits a les obligacions administratives dels veïns respecte a la comunitat, com ara els referits a la guàrdia del terme, a les denes per a treballar col·lectivament o defensar la vila, però sobretot cal destacar aquells que parlen de la gestió i cobrament de l'impost municipal, de la peita. Aquests conformen un veritable subgrup que en dóna idea de la importància que tenia la seua regulació estricta així com el tipus de problemes que solia generar-ne cobrament i gestió, fins arribar a allò que podríem qualificar directament de frau fiscal, com ara les normes perquè els caps de família no poguen traspasar part dels seus béns immobles als fills fins complir seixanta anys, tal com passà a Xert:

Attés que molts pares tenint fills casats, per escusar-se de pagar los pechos vehinals fan simuladament donacions de tots sos béns als dits fills casats, lo que és en gran perjuhí de la cosa pública, per lo què determinen que en cas de fer-se dites donacions no fossen fetes meins que aquells que les fan no tinguen sexanta anys (Establiments de Xert, núm. 104).

En resum, la casuística relacionada amb la vida quotidiana que forneixen aquests llibres d'establiments és realment molt extensa i variada, la qual cosa requerirà d'estudis posteriors sobre les formes i condicions de vida de la societat baixmedieval i foral valenciana per a poder enquadrar de forma més correcta i completa la informació sempre parcial que aporten aquest tipus de documents, no per això menys vius, atractius i interessants per a l'historiador.

ELS MANUSCRITS EDITATS

La col·lecció d'establiments municipals valencians que presentem té un orígens i característiques materials diverses que convé assenyalar. Els dos textos principals i més extensos són els dels establiments de Lluçena i d'Herbers Jussans, recopilats en sengles manuscrits de diferent factura i composició però d'extensió significativa i amb acumulació d'ítems des d'època medieval fins al segle XIX. Més específics són els altres perquè reuneixen establiments d'un període més curt, normalment a partir d'una única recopilació que, com a molt, ha incorporat al final alguns nous acords posteriors. Aquest seria el cas dels manuscrits d'Albocàsser, de Benicarló, de Xert, de Catí i de Morella.

Índex

<i>Estudi introductori</i>	7
Els llibres d'establiments municipals	7
El procés de redacció dels establiments	10
El contingut dels establiments municipals	16
Els manuscrits editats	21
Normes d'edició	31
Bibliografia sobre establiments valencians	32
<i>Llibre d'establiments de Llucena (segle XV)</i>	35
<i>Llibre del mostassaf de Llucena (segle XV)</i>	93
<i>Llibre d'establiments d'Herbers (1324-1850)</i>	127
<i>Llibre del mostassaf de la vila de Catí (1576-1759)</i>	233
<i>Llibre d'establiments de la vila de Catí (1576-1759)</i>	307
<i>Llibre d'establiments d'Albocàsser (segle XV)</i>	357
<i>Llibre d'establiments de Benicarló (1409-1412)</i>	377

<i>Llibre d'establiments de Castellfort i aldees de Morella (1370-1374)</i>	423
<i>Llibre d'establiments de la vila i aldees de Morella (1530)</i>	459
<i>Llibre d'establiments de la vila de Xert (1689)</i>	509
<i>Índex antroponímic</i>	565
<i>Índex toponímic</i>	577

*f*onts històriques valencianes
23.